

Соловцова О. В.,

Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ “Донбаський державний педагогічний університет”, м. Горлівка

ІЛЛОКУЦІЯ ЯК СКЛАДНИК МОВЛЕННЕВОГО АКТУ: ФОРМАЛЬНІ, СЕМАНТИЧНІ Й ПРАГМАТИЧНІ ПАРАМЕТРИ

У статті розглянуто формальні й семантико-прагматичні параметри іллокуції. Схарактеризовано інтенційний і конвенційний аспекти мовленнєвого акту. Досліджено співвідношення іллокутивної сили та іллокутивної мети висловлення.

Ключові слова: іллокуція, перлокуція, мовленнєвий акт, інтенційність, конвенційність, іллокутивна мета, іллокутивна сила.

В статье рассмотрены формальные и семантико-прагматические параметры иллокуции. Охарактеризованы интенциональный и конвенциональный аспекты речевого акта. Исследовано соотношение иллокутивной силы и иллокутивной цели высказывания.

Ключевые слова: иллокуция, перлокуция, речевой акт, интенциональность, конвенциональность, иллокутивная цель, иллокутивная сила.

The article deals with the formal, semantic and pragmatic parameters of illocution. Intentional and conventional aspects of speech act are specified. The correlation between illocutionary force and illocutionary purpose is investigated.

Keywords: illocution, perlocution, speech act, intentionality, conventionality, illocutionary force, illocutionary purpose.

Одним з актуальних напрямів сучасної лінгвістики є опрацювання теорії мовленнєвих актів. Згідно з цією теорією, мовленнєвий акт прийнято розглядати як мінімальну одиницю дискурсу, що являє собою комунікативну взаємодію відправника (адресанта, продуцента) й одержувача (адресата, реципієнта) повідомлення, що функціонує як послідовність трьох етапів: локуції, іллокуції й перлокуції. Локуція – етап лінгвістичного вираження одиниці мовлення, іллокуція – етап дії інформації на одержувача, перлокуція – етап цілеспрямованого впливу іллокутивного акту на конкретного адресата чи аудиторію [3, с. 171].

Проблеми теорії, а віднедавна й практики мовленнєвих актів є об'єктом сучасних лінгвістичних студій, свідченням чого є ціла низка наукових розвідок І.Р. Вихованця, А.П. Загнітка, К.Г. Городенської, В.І. Кононенка, Н.В. Гуйванюк, Г.А. Валігури, М.І. Голянич. Втім не до кінця з'ясованими залишаються проблеми співвідношення іллокутивних і перлокутивних складників комунікативної взаємодії, меж інтенційності й конвенційності іллокутивного акту, кореляції понять *іллокутивна мета, іллокутивна сила й іллокутивний потенціал*, а також не до кінця вивченими залишаються семантико-прагматичні й суто формальні параметри іллокуції. Відтак, метою нашої роботи є аналіз та опис названих величин мовленнєвого акту. Заявлена мета зумовлює необхідність вирішення відповідних завдань: 1) дослідити домінуючу роль іллокуції у структурі мовленнєвого акту; 2) схарактеризувати інтенційність й конвенційність як маркери іллокутивного акту; 3) проаналізувати корелятивність понять *іллокутивна мета, іллокутивна сила й іллокутивний потенціал*.

Якщо перлокуція як вплив мовлення на інформаційний стан реципієнта, на його настрій і вчинки завжди була в центрі вивчення риторики, а питання щодо природи локуції було об'єктом лінгвістичної семантичної теорії, то іллокуція і є власне-предметом теорії мовленнєвих актів [8, с. 13].

Як мовленнєва дія іллокуція реалізує комунікативний намір автора, мету вживання того чи іншого мовленнєвого акту (запитання, інформування, попередження, наказ тощо), а відтак іллокутивний акт – це висловлення, мовні засоби якого експлікують мету адресанта. Диференційними ознаками іллокутивного акту є інтенційність та конвенційність (залежність від умов досягнення мети адресанта повідомлення).

Сутність поняття “іллокутивна інтенція” полягає в тому, що дія як динамічна ознака стосується двох осіб, одна з яких є джерелом виникнення дії (адресантом, агенсом), а інша – об'єктом поширення мовленнєвої дії (адресантом, пацієнсом). Розуміння інтенційного змісту висловлення в ситуації спілкування перебуває у сфері комунікативної компетенції носіїв мови. За визначенням М.М. Бахтіна, у мовленнєвому задумі можна виокремити два складники: інтенційний (мета продуцента, що формулюється в мовленнєвому акті із врахуванням комунікативної ситуації) і пропозиційний (що відображає фрагмент дійсності і є змістом висловлення [2, с. 125]).

Джені Томас пропонує з'ясувати процес виникнення особистісного смислу висловлення шляхом зіставлення різних “рівнів значення”. Згідно з Дж. Томас, значення існує на кількох рівнях: словникове (“абстрактне”, яке теоретично існує), контекстуальне (“значення висловлення”) і значення, що є виразником наміру продуцента (“сила висловлення”) [12, с. 89]. Контекстуальне значення визначається як той зміст висловлення, який мав на увазі автор у певному контексті.

Наша увага зосереджується на тому, що прагне висловити мовець з точки зору відношення позначених ситуацій до смислів, що охоплюються такими категоріями, як темпоральність, аспектуальність, таксис, модальність, суб'єкт, об'єкт, посесивність, обумовленість (причина, мета) тощо.

Визначальною особливістю теорії мовленнєвих актів у підході до мовленнєвого висловлення є потрактування його як дії. Якщо всі попередні логіко-філософські трактування використання мови були зосереджені на відношенні висловлення до дійсності, то в цій теорії увагу сконцентровано на тому, яку дію виконує мовець, використовуючи висловлення, чого він досягає в процесі мовленнєвого акту. Таким чином, іллокутивний акт являє собою дію, що виконується згідно з певними правилами (конвенціями). Конвенції, які діють на

іллокутивному рівні, не є власне-мовними. Іллокутивні акти здійснюються відповідно до набору правил, що не просто регулюють, а створюють нові форми поведінки.

Існує також інший погляд, згідно з яким конвенційними можуть вважатися не всі акти, а лише ті, що впорядковуються соціальними позамовними конвенціями. Більшість таких актів, як, наприклад, призначення на посаду, винесення вироку і т. ін., мають відношення до сфери соціальних інституцій. Характерною особливістю таких актів є те, що для їхнього здійснення достатньо діяти, точно дотримуючись певної процедури, щоб досягти наміченого результату.

Незважаючи на розбіжності у поглядах на конвенційну природу іллокутивних актів, теорія мовленнєвих актів закріплює за іллокутивним актом ознаку конвенційності. За цією ознакою іллокутивний акт протиставлений перлокутивному, який не є конвенційним, хоча для його досягнення можуть використовуватися конвенційні засоби. Основна відмінність іллокутивного акту від локутивного полягає в його цілеспрямованості. Здійснюючи іллокутивний акт, продуцент має намір отримати певний результат завдяки усвідомленню свого наміру реципієнтом.

Взаємодія інтенційного й конвенційного аспектів в іллокутивному акті відбиває характерне для висловлення протиріччя між нерозривно пов'язаними в ньому моментами – суб'єктивним (мета адресанта) й об'єктивним (способи забезпечення розпізнання цієї мети адресатом, які не залежать від мовця). Таке ж протиріччя виявляється у відкритості тексту (об'єктивне) і прихованості його інтерпретації реципієнтом (суб'єктивне).

У статті “Що таке мовленнєвий акт?” Дж. Сьорль пропонує розрізняти власне-іллокутивний акт і пропозиційне вираження іллокутивного акту. Наприклад, пропозиційний зміст наказу зумовлюється характером дії, яку дехто має виконати, а іллокутивний акт – розкривається безпосередньо в спробі спонукати до дії. Пропозиційний зміст виражається певною іллокутивною силою (функція мовленнєвого акту, що полягає у встановленні наміру його здійснення щодо адресата). Складником іллокутивної сили є іллокутивна мета, що постає основним параметром визначення типу мовленнєвого акту. Розмежування іллокуції та іллокутивної сили є важливим у непрямих мовленнєвих актах, що характеризуються імпліцитною іллокутивною силою (буквальним і справжнім наміром мовця) й експліцитною іллокуцією змісту висловлення, у якій можна виділити такі компоненти: іллокутивну мету (фіксує внутрішньо присутній задум певного акту), спосіб досягнення іллокутивної мети, інтенсивність іллокутивної мети, умови пропозиційного змісту [11, с. 156].

Відповідно до постулатів теорії мовленнєвих актів одне висловлення, точніше та сама пропозиція, може оформлювати різні мовленнєві акти. Наприклад, *Я зателефоную ввечері* може бути і ствердженням, і погрозою, і обіцянкою. Визначення типу мовленнєвого акту залежить від ситуації, комунікативного контексту, що й показують, яку зміну стану речей може викликати та чи та експлікація й інтерпретація іллокутивної мети. Спільність фізичної, безпосередньої й мовленнєвої дії визначається тим, що їхня мета й результат призводять до зміни; відмінність пов'язана з тим, що “фізичні дії (doings) являють собою екстенціональні об'єкти, у той час як акти (acts, actions) становлять сутність інтерпретації фізичних дій, тобто інтенціональні об'єкти [6, с. 285].

Взаємодія фізичної дії й мовленнєвого акту співвідносна із взаємодією іллокутивної сили висловлення та інтенційності. Ментальний стан (бажання, намір, мета, рішення тощо) передує безпосередньо дії, яка потім зумовлює зміну стану речей. Інтенційність передує мовленнєвому акту й стимулює вияв іллокутивної сили висловлення в момент його вимови продуцентом, а реакція реципієнта може викликати зміну стану речей, новий ментальний стан і / або новий мовленнєвий акт.

Інтенційна структура речення як його обов'язкова характеристика може бути виражена формулою I_p , де p – пропозиція (пропозиційний зміст), а I – іллокутивний складник. Різний характер виражених мовними засобами іллокуцій зумовлює наявність різних типів іллокутивних актів і, відповідно, різних прагматичних (або інтенційних) типів речень, що забезпечують відповідні соціальні потреби комунікантів. Пропозиція може бути ідентичною у висловленнях, що різняться інтенційно. Наприклад, *Аспірант захистив дисертаційне дослідження. – Чи захистив аспірант дисертаційне дослідження? – Нехай аспірант захистить дисертаційне дослідження.* Перше висловлення лише інформує, друге містить запит інформації, у третьому висловлюється побажання. Однак, як можна спостерігати, у кожному з трьох висловлень той самий предикат має ті самі актанти.

Індикатори іллокутивної сили вказують на те, як саме повинна сприйматися й розумітися пропозиція у висловленні, з якою іллокутивною силою реалізуватися. Дж. Сьорль з-поміж інших індикаторів виокремлює для англійської мови наголос, інтонацію, спосіб дієслова, порядок слів і перформативні дієслова.

Вираженню іллокуції слугує насамперед перформативне дієслово. Воно називає комунікативну дію (наприклад, *повідомляти, вимагати, радити, наказувати, забороняти, вмовляти* тощо): *Я забороняю вам розмови з Конрадом! – женучись за нею, крикнув Генріх* (П. Загребельний); *But I beg you not to leave me now. I ask you in the name of – in the name of – “I forbid you to stay”, said Arnold* (I. Murdoch), яка у певному комунікативно-прагматичному контексті виявляється не просто назвою дії, але й самою дією. Такий контекст утворюється завдяки віднесеності дії у план теперішнього (і зазвичай реального) й наявності знаків особистого дейксису.

Отже, інтенційність немов створює семантичну основу мовленнєвого акту: продукуючи висловлення, мовець здійснює мовленнєву дію, а наслідок-зміна настає поза межами мовленнєвого акту як можлива реакція слухача, що замикається на самому мовленнєвому акті.

Зауважимо, що чинник намірів мовця вказує на особливу референтність – автореферентність, яка характерна для будь-якого мовленнєвого акту й може бути виражена поза пропозицією.

Мовленнєві акти часто називають іллокутивними, так само як і дієслова-предикати в них. Це пов'язано з поняттям іллокутивної функції висловлення, що співвідноситься, з одного боку, з тією дією, “яку мовець здійснює” за допомогою висловлення [1, с. 12]; з іншого, – це “вираження комунікативної мети в процесі вимови певного акту” [8, с. 412], або іллокутивна мета.

Іллокутивна мета розглядається як певний “ментальний акт, здійснення якого прагне від слухача мовець, або ментальний стан, у який мовець має намір увести слухача” [5, с. 243]. У більшості випадків іллокутивна мета розкривається (виявляється) завдяки контексту й / або ситуації. Очевидно також, що іллокутивна мета – це ядро, база іллокутивної сили висловлення; за визначенням, вона пов’язана з основними характеристиками мовленнєвого акту: 1) іллокутивний акт відрізняється від локутивного своєю цілеспрямованістю; 2) іллокутивний акт відрізняється від перлокутивного своєю конвенційністю. Антиномія інтенційності – конвенційності мовленнєвого акту припустима в процесі взаємодії адресанта й адресата за умови успішності мовленнєвого акту та повного дотримання ними принципу кооперації П. Грайса.

Іллокутивна функція висловлення містить комплекс складників: мету мовленнєвого акту, психологічний стан мовця, кореляцію соціальних статусів продуцента та реципієнта, зв’язок висловлення із зацікавленнями адресанта, іллокутивну силу. Здійснення іллокутивного акту передбачає врахування заявлених показників. Чинником ідентифікації іллокутивної функції є семантика дієслова й відповідних дієслівних форм. Наприклад, дієслова *відмовлятися* (*She still refuses to eat and lies all day on her bed crying and talks a good deal about suicide* (I. Murdoch); *Так і став він [Ягнич] тут жити. Коли дійшлося до його місцевлаштування на нічліг, Інна запропонувала свою чистеньку, відведену їй матір’ю світличку, одначе прибулець відмовився рішуче. І взагалі від хати відмовився, хоч вільно ж там, комбайнери обидва в степену, та ще й тахта є на пружинах* (О. Гончар)), *наказувати* (*There had been no directive at all about Fortnum since the previous day when Belfrage had been ordered to see the Foreign Minister* (Gr. Greene); *Слідом за ним пішла й Лепеха, наказавши на прощання й не думати ні про яку сабантуй* (Ю. Мушкетик)); *згодитися* (*The convent agreed to carry on the old regime pending negotiations* (I. Murdoch); *Ясна річ, вузьконосий абат радо згодився познайомитися зі святоцями Верони* (П. Загребельний)) і т. ін. мають іллокутивні функції відмови, наказу й згоди відповідно до того, що закладено в їхньому лексичному значенні семою каузативності, тобто намагання спонукати реципієнта виконати певну дію. Однак зазначимо, що іллокутивна функція не завжди виводиться безпосередньо із семантики дієслова. Так, дієслово в наказовому способі на зразок *Робіть!* може мати іллокутивну функцію дозволу, наказу, поради тощо, тобто каузатив відбувається безпосередньо за допомогою мовлення, що провокує зміну ситуації (перлокутивний ефект). Отже, іллокутивна функція – це складна семантична структура, яка містить диктум та іллокутивну мету.

Іллокутивна сила – це прагматичні можливості іллокутивних та перлокутивних актів, виразником яких є предикат, де закодовано інтенцію висловлення. Оскільки іллокутивна сила дієслова є ситуаційно зумовленою, то необхідною умовою для її ідентифікації є контекст. Зазначимо, що іллокутивна сила може бути виражена експліцитно, тобто за допомогою дієслова (причому іллокутивні дієслова в перформативній функції мають максимальний ступінь вияву іллокутивної сили висловлення), наприклад: *Прошу вас, не ускладнюйте ситуацію, допоможіть нам розв’язати вузол* (О. Гончар); *Чого я не можу підійти і сказати: “Мила, кохана, я тебе люблю і особливо бажаю щастя в цей вечір”* (Ю. Мушкетик); та імпліцитно (наприклад, у непрямих мовленнєвих актах), коли іллокутивна сила є мінімальною: *– Чи не спорядили б ви, ваша величність, ще одне посольство до мого отця?* (П. Загребельний); *– Would you stay with her if I went away?* (I. Murdoch). На останніх двох прикладах маємо можливість спостерігати ввічливі прохання, “замасковані” під питальні речення.

Отже, наявна певна градація іллокутивної сили. Висловлення *“Я раджу, щоб аспіранти взяли участь у конференції”* і *“Я вимагаю, щоб аспіранти взяли участь у конференції”* різняться насамперед за іллокутивною силою, оскільки дієслово *“вимагати”* має більший ступінь вияву інтенсивності дії, пов’язаної безпосередньо з його семантикою.

Вибір мовцем іллокутивної сили залежить від очікуваного прагматичного ефекту мовлення. Якщо метою продуцента є лише інформування адресата, то в цьому випадку іллокутивна сила буде мінімальною. Це дієслова мовлення *говорити, казати, розповідати, промовляти, подекувати* і т. ін.: *Геріман розповів, що король захопив належний йому за правом спадку укріплений город Люнебург* (П. Загребельний); *She [Sophy] informed the twins that she came from Sydney* (W. Golding) тощо. Прагматичний аспект висловлень із наведеними дієсловами зосереджується в іллокутивному акті повідомлення.

Розуміння мовленнєвого акту забезпечує адекватну реакцію співрозмовника, передбачає правильну інтерпретацію його іллокутивної сили. Іллокутивна сила взаємодіє з пропозицією. Пропозиція характеризується умовами істинності, мовленнєвий акт – умовами успішності. В одних випадках для ефективності мовленнєвого акту потрібна певна ситуація, наприклад, наказ має силу тільки тоді, коли його висловлює людина з відповідними повноваженнями. В іншому випадку таке висловлення не є мовленнєвим актом. Щодо цього Е. Бенвеніст зазначає: “Хто завгодно може кричати у громадському місці: “Я проголошую всезагальну мобілізацію”. Якщо це висловлення не може стати актом через відсутність у мовця необхідної влади, воно є лише мовленням, воно є лише пустою балаканиною, дитячими пустошами або виявом безумства” [4, с. 293].

Для уточнення поняття іллокутивної сили в порівнянні висловлення й речення вводиться поняття іллокутивного потенціалу [9, с. 230]. Речення має іллокутивний потенціал, що зумовлюється дієслівним способом, пов’язаний з модальністю і співвідносний зі спектром конкретних функцій речення. Висловлення, на відміну від речення, має іллокутивну функцію: “У висловленні іллокутивний потенціал добудовується до повної іллокутивної функції” [10, с. 230].

Отже, іллокутивна сила висловлення виявляється в мовленнєвому акті як певний перехід від функції-потенції до функції-реалізації, тоді як іллокутивна мета – один із компонентів іллокутивної сили. Цей компонент дозволяє об’єднати мовленнєві акти в класи. Крім того, складниками іллокутивної сили **F** є її інтенсивність, особливості залежної пропозиції **p** в **F(p)**, а також умови використання або контексти мовленнєвих актів. У

теорії мовленнєвих актів усі компоненти іллокутивної сили F впорядковуються або через опис семантики іллокутивних дієслів, або шляхом класифікації іллокутивних актів.

Розгляд мовлення як цілеспрямованої діяльності зумовлює зацікавлення тими одиницями комунікації, використання яких допомагає досягти певної мети, а відтак значущості набуває аналіз іллокуції як компонента мовленнєвого акту, що є виразником певної комунікативної інтенції. Виходячи з того, що організувальним центром висловлень з іллокутивною семантикою є дієслівні предикати, актуальним постає їхній усебічний аналіз в аспекті семантико-синтаксичної організації речень, що й окреслює перспективи подальшого дослідження.

Література:

1. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1967. – 251 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М. М. Бахтин. – М., 1979. – 156 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник [Текст] / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика [Текст] / Э. Бенвенист. – М., 1974. – 447 с.
5. Вендлер З. Иллокутивное самоубийство [Текст] / З. Вендлер // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – 1985. – С. 238-250.
6. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация [Текст] / Т. А. ван Дейк; [пер. с англ.] – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
7. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії : монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 219 с.
8. Кобозева И. М. Теория речевых актов как один из вариантов теории речевой деятельности [Текст] / И. М. Кобозева // Новое в зарубежной лингвистике, 1986. – Вып. 17. – С. 10-15.
9. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносённость с действительностью [Текст] / Е. В. Падучева. – М. : Наука, 1985. – 272 с.
10. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времени и вида. Семантика нарратива [Текст] / Е. В. Падучева. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1996. – 464 с.
11. Сёрл Дж. Р. Что такое речевой акт? [Текст] / Джон Роджерс Сёрл // Новое в зарубежной лингвистике : Вып. 17. Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986. – С. 151-169.
12. Thomas J. Meaning in Interaction. An Introduction to Pragmatics [Text] / J. Thomas. – Longman, 1995. – 430 p.